

Jak typować i opisywać kulturemy? ROBOTA (PRACA) na materiale podhalańskim

prof. dr hab. Maciej Rak
Katedra Historii Języka i Dialektologii, Wydział Polonistyki UJ
maciej.rak@uj.edu.pl

Plan wystąpienia

1. Uwagi terminologiczne
2. Uwagi metodologiczne
3. Dlaczego Podhale?
4. ROBOTY jako kulturem

1. Uwagi terminologiczne

1.1. Polskie badania nad kulturemami

Ozdzyński Jan, **1993**, *Pojęcie „kulturemu” jako podstawowej jednostki derywacji stylistycznej*, „Stylistyka”, t. II, s. 173–185.

Nagórko Alicja, **1994**, *Z problemów etnolingwistyki – jak porównywać języki i kultury?*, „Poradnik Językowy” 4, s. 4–14.

Nagórko Alicja, **2004a**, *Fremdsprachenunterricht und der Wandel der kulturellen Stereotype in den deutschpolnischen Beziehungen*, [w:] *Sprachwissen in der Hochschulgermanistik. Interkulturelle Kommunikation. Referate von den Konferenzen in Karpacz 2001 und in Słubice 2002*, red. Ulrich Engel, Bonn, s. 242–252.

Nagórko Alicja, **2004b**, *Metody kontrastywne a etnolingwistyka (lingwistyka kulturowa)* [w:] *Multikulturowość, tożsamość narodowa, mniejszości na Węgrzech i w Polsce*, red. Eva Fórián, Debreczyn, s. 23–33.

Nagórko Alicja, **2004c**, *Das Verhältnis Sprache(n): Kultur(en) aus anthropologischer und soziologischer Sicht*, [w:] *Das Bild der Gesellschaft im Slawischen und im Deutschen. Typologische Spezifika*, red. Wolfgang Gladrow, Frankfurt am Main, s. 159–170.

Nagórko Alicja, **2005**, *Etnolingvistika i kulturemi u međujezičnom prostoru*, „Rasprave instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje” 30, s. 131–143.

Nagórko Alicja, **2007**, *Poln. obywatel, tschech. občan, dt. Bürger – drei Benennungen, ein Begriff?*, [w:] *Zwischeneuropa – Mitteleuropa. Sprache und Literatur in interkultureller Konstellation*, red. Walter Schmitz, Jürgen Joachimsthaler, Dresden, s. 104–119.

Nagórko Alicja, **2009**, *Lakuny, ksenizmy, alteryzmy i inne rafy w komunikacji międzykulturowej*, [w:] *Kultura jako przestrzeń dialogu. Polska – Niemcy*, red. Anna Mróz, Adam Niewiadomski, Warszawa, s. 51–64.

Nagórko Alicja, **2021**, *Anny Wierzbickiej »key words« a kulturemy. Porównywanie języków – porównywanie kultur?*, „Prace Filologiczne” 76, 387–400; <https://doi.org/10.32798/pf.878>.

Rak Maciej, **2015a**, *Co to jest kulturem?*, „LingVaria” X, z. 2 (20), s. 305–316.

Rak Maciej, **2015b**, *Kulturemy podhalańskie*, „Biblioteka LingVariów”, t. 19, Kraków.

Rak Maciej, **2017**, *Kulturemy – nowa perspektywa badań etnolingwistycznych*, „Tekst i dyskurs – Text und diskurs” 10, s. 217–227.

Rak Maciej, **2020**, *Kul'turemy i onomastika*, [w:] *Onomastika Povolž'â. Materialy XVIII Meždunarodnoj naučnoj konferencii 9–10 sentâbrâ 2020 goda*, t. 1, red. Nina Semënovna Gancovskaâ, Vasilij Ivanovič Suprun, Kostroma: Kostromskoj gosudarstvennyj universitet, s. 120–125.

Rak Maciej, **2021a**, *Kulturemy gwarowe, polskie, słowiańskie – zarys problematyki*, „Etnolingwistyka” 33, s. 25–37; <http://doi.org/10.17951/et.2021.33.25>.

Rak Maciej, **2021b**, *Kulinarne kulturemy – podhalańskie, polskie, słowiańskie. Zarys problematyki*, [w:] *Polskie kulinaria. Aspekty historycznojęzykowe, regionalne i kulturowe*, red. R. Przybylska, D. Ochmann, Kraków: Libron, s. 159–173.

Burkhardt Hanna, **2008**, *Kulturemy i ich miejsce w teorii przekładu*, [w:] *Język a Kultura*, t. 20: *Tom jubileuszowy*, red. Anna Dąbrowska, Wrocław, s. 197–209.

Zarzycka Grażyna, **2019**, *Kulturemy polskie – punkty widzenia, techniki ich wydobywania i negocjowania. Stosowanie perspektywy etnolingwistycznej w glottodydaktyce polonistycznej*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców” 17, s. 425–441.

1.2. Definicja kulturemu

„[Kulturemy to] **jednostki etnolingwistyczne**, słowa klucze, które w planie wyrażania są reprezentowane przez **pojedyncze leksemy**, zaś w **planie treści mają tak bogate znaczenia, że dzięki nim można zrozumieć specyfikę danej społeczności narodowej, etnicznej lub regionalnej**. To właśnie m.in. poprzez kulturemy społeczność określa swoją **tożsamość, stosunek do tradycji i wartości**, a także sposób radzenia sobie w obecnych czasach. Z powodu częstej nieprzekładalności reprezentujące je leksemy mają **nastawienie etnocentryczne** (nierzadko są składnikami autostereotypu) jako **słowa zbiorowej pamięci**. Kulturemy zwykle funkcjonują jako składniki związków frazeologicznych i pojawiają się w kliszowanych tekstach folkloru, poezji ludowej, literaturze regionalnej oraz w wypowiedziach autorefleksyjnych”.

2. Uwagi metodologiczne

2.1. Interdyscyplinarność

Podczas typowania i opisu kulturomów należy uwzględnić aspekty:

- 1) **językoznawczy**, m.in. produktywność słowotwórczą wyrazów; relacje semantyczne, w które te wyrazy wchodzą – zwłaszcza synonimia; sposób ich leksykograficznego ujęcia, w szczególności chodzi o słowniki o nachyleniu etnolingwistycznym; liczebność związków frazeologicznych z danymi komponentami;
- 2) **etnologiczny**, m.in. rytualizacja zachowań kulturowych; zwyczaje i obrzędy.

3) socjologiczny, m.in. obserwacja zachowań społecznych. Szczególnie istotne są tu jednak badania ankietowe.

4) literaturoznawczy, m.in. analiza motywów literackich i metafor poetyckich; zwrócenie uwagi na częstotliwość danego tematu w literaturze, a także na specyfikację gatunkową tekstów; bardzo ważne są np. hymny narodowe, co udowodniła Aleksandra Niewiara (2018);

5) istotne jest także przyjrzenie się dyskursowi tożsamościowemu w prasie i Internecie.

2.2. Typowanie kulturomów

Dokładnie zwrócenie uwagi na aspekty z poprzedniego slajdu

+

Intuicja badacza

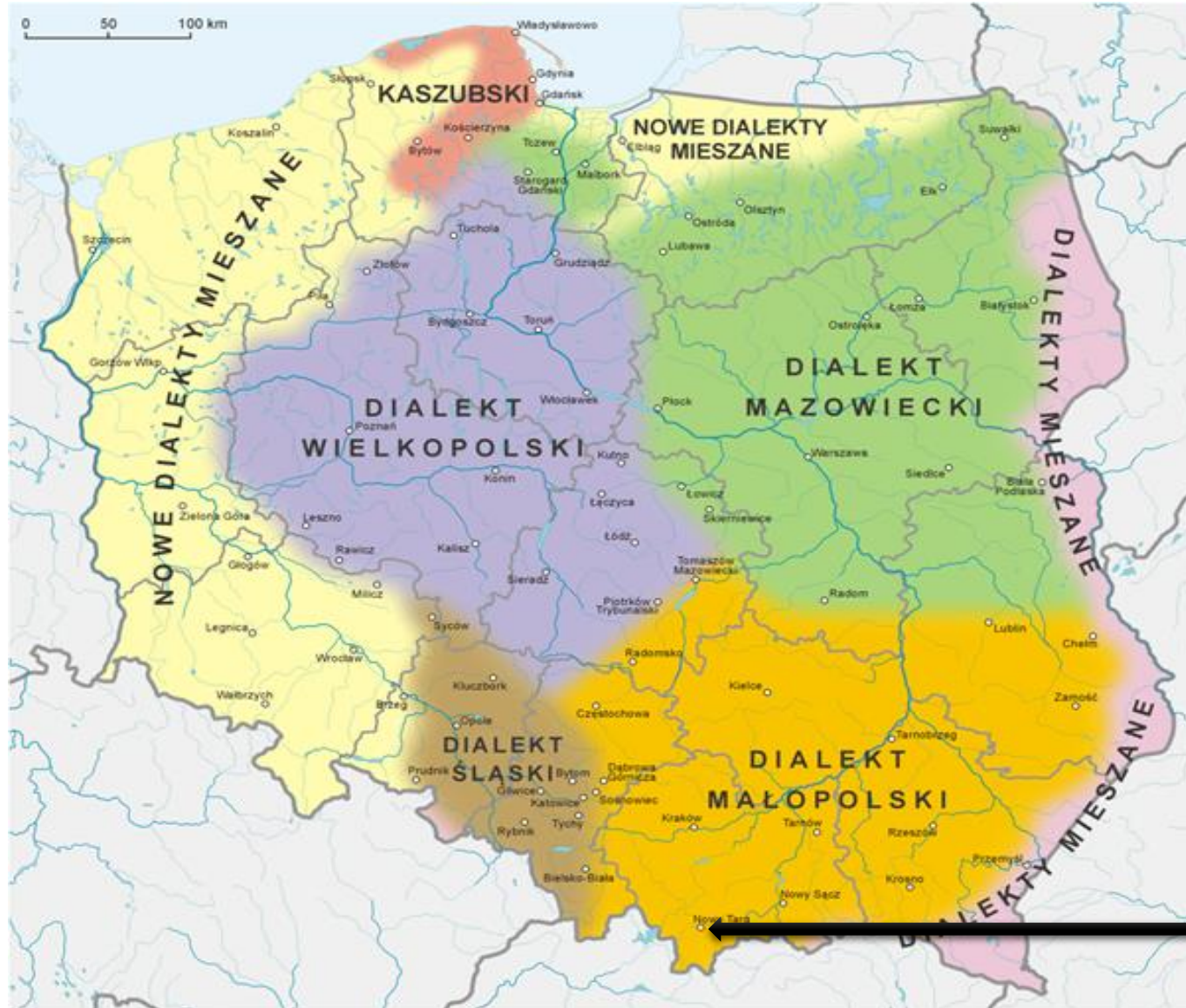
2.3. Opis

Możliwości opisu kulturomów są różne, ale skoro jest to jednostka etnolingwistyczna, najlepsza wydaje się **definicja kognitywna** [J. Bartmiński], która **informuje nas o tym, jak dane pojęcie jest rozumiane przez użytkowników języka** [nie jest to definicja encyklopedyczna], **uwzględnia tzw. naiwny obraz świata** [czyli m.in. tzw. naiwną geografiją, naiwną astronomię etc.] **i stereotypy**.

W definicji kognitywnej materiał jest ujmowany w postaci **zdań minimalnych** [najmniejsza porcja informacji, wyrażona w postaci zdania pojedynczego], które następnie są podporządkowywane **fasetom**.

3. Dlaczego Podhale?

Dobrze zachowane gwara i kultura

PODHALE

G O R C E

P O D H A L E

B.G
O
R
A
W
A

T A T R Y

S
P
I
S
Z

MAGURA

4. ROBOTA jako kulturem

4.1. Wartość społeczna

4.2. Zafałszowany obraz życia społeczności wiejskiej w pracach ludoznawców

Zawartość tematyczna Kolb 44 i Kolb 45

	Tematyka	Liczba stron	Udział procentowy
1.	Opis krajoznawczy – <i>Kraj</i>	16	1,6%
2.	Dane socjoetniczne – <i>Lud</i>	44	4,5%
3.	Zwyczaje doroczne	39	4%
4.	Obrzędy rodzinne	84	8,5%
5.	Pieśni powszechne	598	60%
6.	Tańce	93	9,4%
7.	Melodie	46	4,6%
8.	Świat nadzmysłowy	30	3%
9.	Opowieści ludowe	33	3,3%
10.	Gry i zabawy	3	0,3%
11.	Język	8	0,8%

4.3. Socjologowie wsi tematowi PRACY [ROBOTY] poświęcili wiele uwagi i publikacji, np.:

1. J. Styk, 1986, *Ziemia, praca i wiejskie gospodarstwo domowe*, „Akcent” 7, nr 4, s. 156–164.
2. J. Styk, 1988, *Ewolucja chłopskiego systemu wartości. Analiza historyczno-socjologiczna*, Lublin.
3. J. Styk, 1993, *Chłopski świat wartości. Studium socjologiczne*, Włocławek.
4. J. Styk, 1999, *Chłopi i wieś polska w perspektywie socjologicznej i historycznej*, Lublin.

4.4. Badania ankietowe

1. Co według Ciebie jest najważniejsze dla prawdziwego Górala?

Tabela 1. Zestawienie odpowiedzi na pytanie 1

Odpowiedź	Pokolenie I / miejsce na liście	Pokolenie II / miejsce na liście	Pokolenie III / miejsce na liście
tradycja	1	1	1
rodzina	2	4	2
ziemia	7	3	3
honor	3	2	5
wiara	4	9	4
gwara	5	7	6
strój	6	5	7
śleboda	10	6	9
dudki	10	10	8
praca	-	-	10
śpiew	8	-	-
taniec	9	-	-
humor	-	8	-

2. Co według Ciebie jest charakterystyczne dla prawdziwego Górala?

Tabela 2. Zestawienie odpowiedzi na pytanie 2

Odpowiedź	Pokolenie I / miejsce na liście	Pokolenie II / miejsce na liście	Pokolenie III / miejsce na liście
strój	2	1	1
gwara	1	2	2
tradycja	3	3	3
upór	4	5	2
→ pracowitość	8	6	6
śpiew	5	8	10
taniec	6	10	7
honor	-	4	5
wiara	-	7	8
ziemia	-	9	9
charakter	7	-	-
humor	9	-	-
muzyka	10	-	-

4.5. Znaczenie

W gwarach (także podhalańskiej) *robota* jest określeniem dotyczącym wyłącznie **pracy fizycznej**. Na wsi trudno bowiem o pracę umysłową, która zresztą z wiejskiej perspektywy nie jest pracą, gdyż nie wymaga wysiłku fizycznego.

Robota w gwarze – w odróżnieniu od użycia w polszczyźnie ogólnej – nie ma negatywnych konotacji, które zwykle są objaśniane pochodzeniem tego wyrazu, por.: *robić* < psł. *orbiti ‘wykonywać obowiązki niewolnika’ zawiera rdzeń *orbъ ‘niewolnik’.

4.6. Derywaty

- rzeczowniki: *odrobek*; *odrábiac*; *robociárz*; *robocizna*; *robotność*; *robotnica*; *robotnik*; *urobek*; *zárobek*;
- przymiotniki: *odrabiiany*; *orobiony*; *robotny*; *urobiony*; *zarobiony*;
- czasowniki: *obrobić*; *odrobić*; *orobić sie*; *urobić sie*; *zarobić*.

4.7. Słownictwo ekspresywne

- ‘nie pracować’, np.: *bimbać*; *bomblować*; *bździongać sie*; *darymnikować*; *lechmankować*; *lejbusiować*; *lynić sie*; *objać sie*; *ochylać sie*; *próżniacýć*; *próżniákować*;
- ‘mężczyzna leniwy, uchylający się od pracy’, np.: *bimbac*; *bimbás* / *bimbás*; *bździongac*; *darymnik*; *darymbiák*, *darymniák*; *lejbuś*; *lejzý bogier*; *lezuk*; *lyngás*; *lyniuk*; *lyń*; *nierobiś*; *nieroba*; *nieroboń*; *nierób*; *obál*; *obják*; *próżniák* i in.;
- ‘kobieta leniwa, uchylająca się od pracy’, np.: *bździongwa*; *ciacianica*.

4.8. Frazematyka

1. Biyda, kto wstaje, kie dziád juz z trzeciuj wsi idzie.
2. Choć más coło złáte potem, nie narzykáj na robote.
3. Do roboty dziyń, do figli noc.
4. Drobno orz, gynsto siyj, rzádko jydz, a bees gazdom.
5. Głód lynistwo tympi.
6. Jedni robiom i zbijajom, drudzý siedzom, popijajom.
7. Kieby nie klin, a nie mek, toby budárz zdek.
8. Komu sie nie lyni, tymu sie zielyni.
9. Komu páchnom dziywki, temu robota śmierdzi.
10. Kto ni má skół, robuje niby wół.
11. Kto rano wstaje, temu Pán Bóg daje.
12. Kto za młodu lejbusiuje, to na starość głód pocuje.
13. Lekućká robota, kie ku niyj ochota.
14. Lepse deko handlu jak kilo roboty.
15. Ludzká praca nie popłacá.
16. Modlitwom i pracom ludzie sie bogacom.
17. Nálepse pinionzki zarobione ryncýskami.
18. Nie trza sie wrázać babom do roboty.
19. Nijako robota ujmy nie niesie.
20. Nijako robota, kie lichá zapłata.

21. Oskuzdraná krowy doji, wylizaná w oknie stoi.
22. Robi ściskac na kieltosia.
23. Robi ściskac na zjádaca.
24. Robota siostrom, znój bratem, to porzondek latem.
25. Rynce pokazujom, cý robote cujom.
26. Rzetelná robota kázdemu pasuje, z rzetelnyj roboty kázdy hasynt cuje.
27. Samo z rynkáwa nic nie wyskocý.
28. Skory jak somar do roboty.
29. Strzezonego Pán Bóg strzeze, lyniwego kijem rzeze.
30. U skompego po obiedzie, u lyniwego po robocie.
31. U skompego wse po połedninie, u lyniwego zaś po robocie.
32. W chałupie kie chłop nie robuje, to sie baba roboty ucý.
33. Zawse Pán Bóg złoncý leniwego (powolnego) z roncým.
34. Zádná robota gańby nie niesie.
35. Ze spaniá worka nie usýje.
36. Zyrność i robotność nie párzom sie.

4.9. Folklor pieśniowy

37. A coz mi po tobie dziywce ozmazane, nie umies nic robić, roncki más ciaciane.

38. Biyła mie biydzicka sýcko od malučka, jakoz mnie ni má bić, mnie sie nie kce robić.

39. Bracia moji, bracia, coście tacý zrośli, coście do jednego se na Uhry pošli. Oj, idziemy, idziemy i kosý nosiemy, co se nie wykosim, to sobie wyprosim.

40. Chudobnyj matki sýn ciynzko robić muse, we dne na kowadle, w nocý jak popadnie.

41. Dobrze wám panowie z kieliska (puchara) wino pić, ale nám niedobrze, bo musimy robić.

42. Ej, powiadajom na mnie, ze nie umiem robić, ej, cý to nie robota z owieckami chodzić?.

43. Góralecka já se, Góralecka bitá, chociáz já nieładná, ale pracowitá.

4.10. Pisana poezja góralska

W pisanej poezji góralskiej **temat roboty i robotności pojawia się przede wszystkim jako uzupełnienie ogólnej charakterystyki Górali** (np. F. Łojas-Kośła, *Mój tata*; A. Skupień-Florek, *Podhalańskie my syny*). Większa grupa wierszy dotyczy pasterstwa i pracy na roli – sianokosów (F. Bachleda-Księżdzulorz, *Kosorze*; S. Gąsienica-Byrcyn, *Kośba*; H. Nowobielska, *Jazda*; A. Pach, *Sianokosy*; J. Para-Hejka, *Kosorz*; A. Skupień-Florek, *Przy koszeniu*), orki i siewu (F. Łojas-Kośła, *Za pługem*; S. Nędza-Kubiniec, *Orka, W polu*; J. Para-Hejka, *Orka*), a także wykopków (A. Pach, *Pieczone grule*; A. Skupień-Florek, *Przy kopaniu*).

4.11. Robota w relacjach Górali

Nie znął nas świat góralski nudy. Kázdy cosik cýniył, grule skrobała babka, dziadek robiył mietły, bez zime baby przyndły lyn i wełne, dzieci słuchały opowieści starsýk, a i piórka były do darcia, ojcowie młóciyli cepami zýto na powrósta, pote krynciyli powrósta, a kie przýsta wolno chwilka – siádali na ławie i odpocýwali godnie. Przýsta wiesna, roboty moc dlá sýćkik. I lato, i jesiýń. Cłek zył tym, co urosło, co zasiął i wykopał. Odpocýwał w kościele i przý modlitwie przý piecu.

Ludzie, którzy tu przychodzą z innych stron Polski, są przekonani, że Góral jest leniwy, że nie umie pracować i nie chce. Jest to zdanie całkiem fałszywe. Góral umie być potwornie pracowitym, ale on pracuje na swój sposób. On nie może pracować jak maszyna, równomiernie, automatycznie, bez wkładania w pracę swojego usposobienia, podniecenia lub depresji psychicznej. On jeszcze pracuje jak *człowiek wolny*, który nie przywykł odrabiać dnia roboczego dla kogoś, z uczuciem niewolniczego przymusu, który robi z pracy mękę i nudę, wleczoną apatycznie.

4.12. Zwyczaje

Pracowitość była **najważniejszą pożądaną cechą panny i kawalera** (na równi ze statusem materialnym). Nieprzypadkowo więc odniesienia do roboty najczęściej pojawiają się w tzw. pieśniach zalotnych, junackich i weselnych. Ocena pracowitości kawalera były jednym z celów tzw. **przeziorów**, które poprzedzały zaręczyny. Po powrocie ze ślubu niektóre teściowe sprawdzały też pracowitość młodej, rzucając pod jej nogi miotłę, jeśli ją podniosła, znaczyło, że będzie pracowita, jeśli nie – leniwa. Wierzono też, że pracowitość w rodzinie można zagwarantować wczesną pobudką w Wigilię i przystąpieniem do pracy w dobrym nastroju. Te i inne zwyczaje dowodzą, jak bardzo ceniono robotę i robotność.

Bardzo dziękuję za uwagę